

Көкчоева С.А.

КЫЙМЫЛ ЭТИШТЕР СИСТЕМАСЫНДАГЫ
КОНЪЮНКЦИОНАЛИЗАЦИЯ КУБУЛУШТАРЫ

Кокчоева С.А.

ЯВЛЕНИИ КОНЪЮНКЦИОНАЛИЗАЦИИ В СИСТЕМЕ
ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ

S. Kokchoeva

THE PHENOMENON OF CONJUNCTIONALIZATION IN THE SYSTEM
OF VERBS OF MOVEMENT

УДК: 801.56.(802.0:809.434.1)

Бул макалада кыргыз тилинин системасындагы кыймыл этиштердеги грамматикализация процесстеринин натыйжаларында тилдеги өзгөрүүлөр изилденди. Мындай мүнөздө транспозиция же сөз түркүмдөрүнүн деңгээлиндеги конверсия процесстеринде лексикалык сөздөрдүн бир класстагы топтон, экинчи топко өтүшү жана тилдик факты катары тилдин баюусуна жана өнүгүүсүнө түрткү берери аныкталды. Транспозиция процесстеринин толук эмес же синтаксистик жолу жана толук же морфологиялык жолдорунун айырмачылыктары каралды. Этиш сөздөрдүн жардамчы сөздөргө айлануусу-конъюнкционализация кубулушу, бул конверсия (же транспозиция) кубулушуна кирип, анын ар түрдүүлүктөрүнүн бир түрү болуп саналары белгиленди. Лингвистикалык планда конъюнкционализация кубулушу субстантивация, адвербиализация, адъективизация, прономинализация жана вербализация кубулуштары менен бир катарда турушат, бул процесстерде сөздөрдүн бир лексика-грамматикалык топтон башка маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн белгилүү деңгээлде айырмаланган системага өтүшү каралды.

Негизги сөздөр: кыймыл этиштер, грамматикализация, өзгөрүүлөр, транспозиция, конверсия, синтаксистик жол, морфологиялык жол, этиш сөздөр, жардамчы этиштер, кубулуштар.

В данной статье рассмотрены изменения в системе кыргызского языка в результате процессов грамматикализации глаголов. При такой природе было обнаружено, что процессы транспозиции или преобразования на уровне частей речи перемещают лексические слова из одного класса слов в другой и способствуют обогащению и развитию языка как языкового факта. Рассматривались различия между неполным или синтаксическим путем и полным или морфологическим путем процесса транспонирования. Установлено, что превращение глагольных слов во вспомогательные слова-явление конъюнкционализации, которое входит в явление преобразования (или транспозиции) и является одним из видов его видообразования. В лингвистическом плане феномен конъюнктивализации стоит в одном ряду с феноменами субстантивации, адвербиализации, адъективизации, прономинализации и вербализации, в которых рассматривался переход слов из одной лексико-грамматической группы в систему, в определенной степени отличающуюся от других по значению частей речи.

Ключевые слова: глаголы движения, грамматикализация, изменение, транспозиция, конверсия, синтаксистические пути, морфологические пути, глагольные слова, вспомогательные слова, явления.

This article explores the change in the language results in the process of grammaticalization of movement verbs in the Kyrgyz language system. In this type of transposition, or in the process of conversion at the level of part of speech, lexical words from one class, move to another class and are defined as giving impetus to the enrichment and development of the language as facts of the language. As well as the distinction is incomplete or syntactically and full or morphological ways of transposition processes. There are verbal words that turn auxiliary words into conjunctionalization phenomena. This refers to the phenomenon of conversion (or transposition), and is one of its types. In linguistic plans, the phenomena of conjunctionalization take place on the same level with the phenomena of substantiation, adverbialization, adjectivization, pronominalization and verbalization, considered in these processes, the transition to the system of one of the lexical and grammatical groups of words, in another certain level differentiating from the signifying parts of speech.

Key words: verbs of movement, grammaticalization, change, transposition, conversion, syntactic paths, morphological paths, verb words, descriptive words, phenomenon.

Бардык эле тилдердин грамматикалык системасында айрым өзгөрүүлөр болуп турары белгилүү, ал өзгөрүүлөр тилдин баюусуна жана өнүгүүсүнө түрткү берип турат. Мындай көрүнүштөр кыргыз тилине да таандык. Тилдеги өзгөрүүлөр, лексиканын жана грамматиканын өз ара аракеттеринин мүнөздөрүнө жараша өзгөрүүсү менен туундурулат. Бул кубулушту факт катары сөздүн бир грамматикалык топтон (класстан) экинчисине өтүүдө, факты катарында сөздүн грамматикализацияланышынан, байкоого болот. Ушундай сыяктуу мүнөздөгү процесстерди транспозиция, же сөз түркүмдөрүнүн деңгээлиндеги конверсия деп аташат.

Тил илиминин тарыхында транспозиция орто кылымдарда эле пайда болгон. Ал латын тилинин “transpositio” деген сөзүнөн алынып, бизче “ордун алмаштыруу” (перестановка) деген маанини түшүндүрөт. Мындай көрүнүштө бир тилдик форманы экинчи форманын функциясында колдонуу болуп эсептелет.

Транспозиция же функционалдык транспозиция сөздүн функциясынын же сөздүн негизинин алма-

шуусу бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмүнө өтүшү же анын башка сөз түркүмдөрүнүн функциясында пайдалануу. Ал 2 (эки) этап менен иш жүзүнө ашырылып түшүндүрүлөт да бири-биринен айырмаланат.

1. *Толук эмес же синтаксистик жолу*: бул транспозициялык учурда баштапкы бирдиктин синтаксистик функциясы өзгөрүп, сөз түркүмдөрүнүн каражаттары өзгөрбөйт. Сөз түркүмдөрүнүн каражаттары болуп сөз формалары, кызматчы сөздөр эсептелет.

2. *Толук же морфологиялык жолу*: бул транспозициялык учурда жаңы сөз түркүмү пайда болот. Анын негизги каражаттары болуп аффиксация жана конверсия жолу эсептелет [1, 7-8-б].

Конверсия да латын тилинен “*conversion*” деген сөзүнөн алынып, бизче “өзгөрүү, айлануу” (изменение, превращение) деген маанини грамматикада жана лексикада – сүйлөмдүн эквиваленттүү мааниси боюнча субъектик-объектик мамилени ыкмасын туюнтат.

Конверсия учурунда лексемалар категориялык өзгөрүүгө дуушар болуп, мурунку маанисинен башка лексико-грамматикалык мааниге өтүү менен, анын синтаксистик функциясы өзгөрүп, транспозицияланган лексико-грамматикалык бирдик жаңы синтаксистик позицияга ээ болот. Көпчүлүк учурда конверсия сөз жасоо менен байланыштуу, анткени ал кеп (речь) катарында каралбастан, тилдик планда каралган көрүнүшкө мүнөздүү [2, 234-235].

Бул процесстер этиштик лексемалардын системасы үчүн да мүнөздүү, м.а. андай этиштерде да жаралып турат. Мындай учурда лексикалык толук маанилүү этиштер өзүнүн сөздүк маанисин жоготушу мүмкүн, жөнөкөй байланышка айлануу менен, же жарым-жартылай маанисин сактап, жардамчы кызматты аткарып калат. Мында да лексика менен грамматиканын өз ара аракеттеринин таасиринде тилди өнүктүрүү жана өркүндөтүүнүн бирден-бир жолу аныкталып турат. Этиш сөздүн жардамчы сөздөргө айлануусу-конъюнкционализация кубулушу, бул конверсия (же транспозиция) кубулушуна кирип, анын ар түрдүүлүктөрүнүн бир түрү болуп саналат [3, 24-29].

Лингвистикалык планда конъюнкционализация кубулушу субстантивация, адвербиализация, адъективизация, прономинализация жана вербализация кубулуштары менен бир катарда турушат, бул процесстерде сөздөрдүн бир лексико-грамматикалык топтон башка маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн белгилүү деңгээлде айырмаланган системага өтүшү байкалат. Конъюнкционализациянын мазмуну конверсиянын (транспозиция) башка процесстеринен сөздөрдүн маани берүүчү системасынан кызматчы системасына,

(а толук маанилүү системага эмес), өтүүсү менен айырмаланат.

Кыргыз тил таануу илиминде конъюнкционализация, конверсия жана транспозиция процесстерине арналган эмгектер жок эмес. К.К.Сартбаев сөздөрдү сөз түркүмүнө ажыратууда сөздөрдүн сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарылышын гана эмес, бир сөз менен экинчи сөздүн айкашып келүү же айкаша албоо мүмкүнчүлүгүн да эске алуу керек деп белгилейт [4.44-б]. Ал эми мындай кубулуштар жөнүндө профессорлор Т.Ахматов, С.Давлетов, С.Иманалиев... “сөз түркүмдөрү дайыма эле бир калпта туруп албайт. Сөздөр өздөрүнө мүнөздүү мурунку белгилерден ажырай берген сайын, ошончолук даражада жаңы белгилерге ээ болот. Бул белгилер ар дайым ажырагыс түрдө байланышат, бирисиз экинчиси өкүм сүрө албайт”, – деп белгилешет [5, 126].

Мына ошентип, конъюнкционализация учурунда этиштер кызматчы сөздөрдүн табиятына ээ болуп, жардамчы этиштерге айланат. Конъюнкционализацияланган этиштер форма жасоочу аффикстер катарында иш жүргүзөт. Конъюнкционализация форма жасоодон айырмаланып, форма жасоочу аффикстердин жардамы менен сөздөрдүн синтетикалык формаларын, ал эми конъюнкционализацияланган этиштердин жардамы менен ар түрдүү түстөгү кыймылды туюндурган сөздөрдүн аналитикалык формаларын түзүшөт.

Конъюнкционализация процесси айрым кыймыл этиштик лексемаларына да мүнөздүү, алардын жардамы менен аракеттин жолдорун туюндурат. Кыргыз тилинде аракеттин ыкмаларын туюндуроуда конъюнкционализацияланган (жардамчы) этиштер – а-й негизги этиш чакчылдар формасында же –а-й чакчылдар менен айкалышуусу пайдаланылат. Ушул эле айкалышка көз карандылыкта бирөөсү менен ошол эле жардамчы этиштер менен түрдүү маанилерге ээ болушат: мисалы, -б, бер - (“бер”-дай) натыйжалуу аракетти билдирет, башка жактын кызыкчылыгы үчүн аткарылуучу, бирок айкалыш –а, бер - өнүгүүнү өткөрүп берет же аракет ичинде: кала бер – “оставайся”, бара бер – “идти”, баса бер – “ходить”.

Этиш лексемалардын ичинде, мисалы: - тур, абал маанисин туюндурган этишке –ып, -а, й, уланган сөздөр менен келген учурда: иштеп тур, иштей тур, жазып тур, жаза тур, окуй тур, карап тур, кылып тур, кыла тур - сыяктуубактынчалык бирөө тарабынан аткарыла турган кыймыл аракет маанидеги этиштерди туюнта тургандыгы белгиленген [6, 16].

Бирок орус тилинде жардамчы этиштердин бардыгы эле эмес чакчылдардын эки формалары менен айкалыша алышат, айрымдары бир эле чакчылдардын

белгилүү формасы менен айкалыша алышат [7, 122-123]. Ушундай сыяктуу же мүнөздөгү айрым кыймыл этиштер кыргыз тилинде да бар. Бирок, бардык эле кыргыз тилиндеги кыймыл этиштер конъюнкционализацияланган (жардамчы) этиштердин функциясын пайдалана алышпайт. Конъюнкционализация процесси кыймыл этиштерди *бармак* - (*идти*), *келмек* - (*приходить*), *кетмек* - (*уходить*, *уезжать*), *чыкмак* - (*выходить*, *отправляться*), *өтмөк* - (*переходить*, *миновать*), *жүрмө* (*ходить*, *идти*) кызматчы сөз функциясында пайдаланууда жаралат, качан алар (конъюнкционализацияланган кыймыл этиштер) функционалдык жактан форма жасоочу аффиксттер менен тең болгондо.

Кыргыз тилиндеги конъюнкционализацияланган кыймыл этиштердин функционалдык-семантикалык мүмкүнчүлүктөрүнө кыскача токтололу. Ошентип, -*бар*-(*идти*, *ходить*) этиштик лексема - а // -й, -ып // -ганы курамындагы формантка кирет, -*ып*-б, -*ып*,-*ганы* бар:

а) -а // -й *бар* (*идти*) кыймыл белгилүү багыттагы мейкиндикте дайыма өнүккөндүгүн көрсөтөт: *жакындаша бар* - “*приближайся*”, *жаза бар* - “*записывай*”;

б) -ып // -ганы *бар* көрүп *бар* - “*увидеть*”, *барганы бар* - “*отправился*”, *жазып бар* - “*записывай*”.

Конъюнкционализацияланган кыймыл этиштер “*бар*” келтирилген аналитикалык этиштердин табияты, ушул жардамчы сөз кызматында кыймыл жана активдүү аракет маанисинде этиш менен биригип көрсөтөт.

“*Кет*” - *уходить*, *уезжать*” этиштик лексемалар конъюнкционализацияланган элементтерде - а//й *кет*, -ып, -ганы-кет форманттар курамына кирет.

“*Кет*” форматтын курамында - а//й “*кет*” кыймылдын башталышын туюндуруп, анын интенсивдүү өнүгүүсү көзгө илинбей аягына чыгат: *жүгүрө кет* - “*беги*”; *мактай кет* - “*начать хвалить*”; - *ып*-*ганы*-*кет* форматтын курамында интенсив менен коштоочу, кокустуктан билинген кыймылдын бүткөндүгүн көрсөтөт; аракет этиштер менен аракеттенүүчү жактан аракеттин кайтуу тарабын көрсөтүүсү мүмкүн; *тайгаланып кетүү*, *тайып кетүү* - “*соскользнуть*”, *тердеп кетүү* - “*вспотеть*”, *оюп жазуу* - “*вырезать*” ж.б.

“*Түш*” - этиштик лексема “*спускаться*” -*ып*-*түш*, кадыресе формантын курамына кирет, аракеттин аякталышын айланта чектелген этиштер пайдаланылат, кээ бирде “жогортон ылдый” мейкиндик ориентацияларды сактоо менен: *оодарып түшмөк*, *көңтөрүп түшмөк* - “*перевернуться*”, *учуп түшмөк* - “*летая ниспадать*”, *ыргып түшмөк* - “*спрыгнуть*”,

жетелеп түшмөк - “*свести*”, *илинип түшмөк* - “*свалиться*”: Этиш “*түш*” жардамчы сөз функциясы катарында жана *а-түш* (*ала түш* - “*принесика*”) форманты курамында, бирок бул сейрек учурларда учурайт.

Башкы лексема “*чыкмак*” - “*входить*, *отправляться*, *взбираться*” конъюнкционализациялаган функцияда негизинен -*ып*, *чык* форманттын курамында колдонулат (жалпы анын көлөмүндө аракеттин бүткөндүгүн туюндурат): жазып *чыкмак* - “*написать*”, көчүрүп *чыкмак* - “*переписать*”, окуп *чыкмак* - “*прочитать*”, ойлоп *чыкмак* - “*задуматься*”, жөрмөлөп *чыкмак* - “*взползти*”, “*вскарabкаться*”, кайнап *чыкмак* - “*вскипеть*”, текшерип *чыкмак* - “*исследовать*”. “*Чык*” жардамчы сөз кызматын аткарууда - *а*, *чык*: *ала чыкмак* - “*принести*”.

Этиштик лексема “*жүрмөк*” - “*ходить*”, *идти*” - *ып*, *жүр* этиштер менен дайыма айкашып келет, жандуу предметтерди жана абдан тез алардын мейкиндикте өткөрүлгөн аракеттери белгиленет: *учуп жүрмөк* - “*лететь*”, *изделип жүрмөк* - “*разыскивать*”, *көңүлү жок болуп жүрмөк* - “*быть в расстройстве*”, *зерилип жүрмөк* - “*скучать*”.

“*Жүрмөк*” этиш лексемасы кыргыз тилинде атайын чак формаларын түзүү үчүн колдонулбайт. Түрдүк грамматикалык көрсөткүчү катары, баштапкы формасынан ажыраган “*жүр*” этиши, -*ып*, *жүр* форманты башкы мааниде имперфективдик этиштерде колдонулат, божомолдонгон узак жана көп жолу кайталанган процессти белгилүү ишти туюндуруу. Мисалы, *иштеп жүрмөк* - “*иш менен алектенүү*”, *окуп жүрмөк* - “*заниматься учебной*”, *ойноп жүрмөк* - “*прогуливаться*”.

Ошондой эле бул формант этиштердин терс аспектте активдүү аракеттери колдонулат: *барып жүрбө* - “*не ходи*”, “*не стоить ходить*”, *чыгып жүрбө* - “*не выходи*”, *кирип жүрбө* - “*не заходи*”, “*не стоить заходить*”. Мындай учурда -*ып*, *жүр* мазмунунда басымдуу кылуучу (доминирующий) процессуалдык мааниси эсептелет, бирок имперфективдик этиштерде жана - *жүр* компонентинин номинативдик мааниси, айрыкча аны менен бирге сезилет [8, 68-70].

Башка бардык учурларда -*ып*, *жүр* форманты тартип катарында болгону сөз жасоо ролун аткарат, анын үстүнө түзүү эки продуктивдик моделде жасалат: 1) этиштердин бүткөн түрүнөн, ошондой эле этиштердин бейтараптык түрдүк катышынан, перфективдик мааниде колдонулган, -*ып*, *жүр* форманттарынын жардамы менен жалпы түрдүк мааниси менен типтүү татаал этиштер түзүлөт: *кирип жүрөт* (ал) кадыресе кирүүгө ээ; 2) калган негизден *ып*, *жүр*

элементин катышуусунан процессуалдык жеке кубулуш катары жалпы мааниде этиштер түзүлөт: *уштен жүрөт – Он рабатает* [9, 72-73].

Белгилеп кетсек, толук маанилүү этишке айлануусунда – *жүр* жардамчы сөз аракеттин багытын жоготот (Салыш.: 1) *Ал мектеп тарапка жүрдү – Он пошёл в сторону школы*; 2) *Ал уштен жүрөт – Он работает*.

Этиштик лексема “*өтмөк*” – “*проходить, миновать, переходить*” конъюнкционалдык функцияны аткарууда *-ып, өт* форматтын курамына кирет, өзүнүн өнүгүүсүндө аракет басандайт жана кээ бир мезгилде өзү өзүнчө экендиги билингенди ал белгилейт, кээ бирде контексте башка аракетке биргелеше кошумча түс жана бир нерсе аркылуу жылдыруу пайда болот: *көрүп өтмөк – “просматривать”, рассматривать”, эстетип өтмөк – “упомянуть”; басып өтмөк – “пройти, миновать что-либо”; тактап өтмөк – “подчеркнуть, обратить внимание” ж.б.*

Белгилөөчү маселелердин бири катары этиштин функционалдык-грамматикалык формалары. Аларга: чакчылдар, кыймыл атоочтор жана атоочтуктар кирет. Бул грамматикалык формаларда этишке мүнөздүү белгилер көптүк кылат жана ошонун негизинде этиш категориясында каралат. Мисалы: “*баруу – идти*”, *келмек – прийти*”, “*сана – считай*”, *жарк этүү – сверкая*”, “*жүрүү – ходить*” ж.б. Ушул сыяктуу лексикалык сөздөрдөн конъюнкционализация процесстерине тиешелүү сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жүргүзүлөт [9, 433-456].

Демек, конъюнкционализация процесси сөз жасоо процесси менен тыгыз байланыштуу экендигине күбө болдук. Ошондуктан сөз жасоо системасын илимий жактан аңдап түшүнүү үчүн анда пайдаланылган негизги түшүнүктөрдү билүү зарыл. Алар: сөз жасоо мааниси, негиз жана анын түрлөрү, куранды мүчө, туундулук катыш (отношение мотивированности),

сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тибин ж.б. [10, 230-231].

Жыйынтыктап айтканда кыймыл этиштер системасындагы конъюнкционализация кубулуштары тилдеги өзгөрүүлөр, лексиканын жана грамматиканын өз ара аракеттеринин натыйжаларында өзгөрүп, лексикалык кордун баюусуна түрткү берери. Аны менен бир грамматикалык топтун экинчисине өтүүсү, факты катарында сөздүн грамматикализацияланышы менен, транспозиция, конверсия процесстери-конъюнкционализация кубулуштарынын түрлөрүнүн бири экендиги чечмеленип каралды.

Адабияттар:

1. Машрабов А.А. Транспозиция-сөз жасоо ыкмаларын бири [Текст]: А.А. Машрабов. Наука и новые технологии. НЖ. № 7-8. - Б.: 2006. - 6-7-б.
2. БЭС, Языкознание. - М., 1998. - 234-235 с.
3. Бердалиев А. О некоторых вопросах теории частей речи в тюркских языках. [Текст] / А. Бердалиев, А. А. Машрабов.: Вестник Баткенского государственного университета, НЖ № 3, 2005. - 24-29 с.
4. Сартбаев К. К. Кыргыз тилинин изилдениши [Текст] / К.К. Сартбаев Ф.: “Мектеп”, 1981. - 44-б.
5. Ахматов Т. Тил илимине киришүү [Текст] / Т. Ахматов, С. Давлетов. - Ф.:1980. -126-б.
6. Гайыпова Б. А., Кыргыз тилиндеги тур-этишинин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү [Текст]: статья / Г.С. Мусурманова, Ж.Ж. Кошматова. - Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. НЖ. № 8, 2016. - 16-17 с.
7. Мещанинов И.И. Типологические сопоставления и типология систем [Текст] / И.И. Мещанинов, ФН, 1958. - №3. - 122-123 с.
8. Ходжиев А. Узбек тилида кумакчи феъллар. [Текст] / А.Ходжиев. -Ташкент, 1966. - 195 с.
9. Кудайбергенов С. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы [Текст] / С. Кудайбергенов, А. Турсунов, Ж. Садыков, Г. Бөлүм. Фонетика жана морфология. - Ф.: 1980. -434-450-б.
10. Акматалиев А.А. Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология синтаксис [Текст] / А. А. Акматалиев, И.Абдувалиев, Г.Жаманкулова, С.Ж. Мусаев ж.б. - Б.: 2015. - 518 - б.